

Kedves Zsuzsa,

Nagyon sok szeretettel gratulálok születésnapodhoz. 85 évedből 48 éve ismerjük egymást, amikor a Társadalomtudományi Intézet szociológusképző tanfolyamán tanárom lettél. Akkor is, azóta is rengeteget tanultam tőled szakmáról, emberségből, kollegialitásból. Társadalmunk rétegződése könyved meghatározó inspiráció volt témaválasztásomban, s e közel fél évszázad alatt voltak időszakok, amikor együtt dolgoztunk, vitatkoztunk, s együtt küzdöttünk butaság, ideológiai és emberi dölyfösség, félműveltség ellen. Külön köszönöm azt a csodálatos családi történetet, amit a 70. születésnapomra kiadott kötetbe írtál.

Engedd meg, hogy én egy kis munkát adjak születésnapi ajándéknak. Tavaly az év végén volt egy konferencia az akadémián, amelynek egyik előadója voltam, s az előadások a tavasszal meg fognak jelenni a Magyar Tudományban. Ebben illően röviden összefoglaltam, amit ma a magyar társadalom szerkezetéről gondolok. Nagyon köszönném, ha szokás szerint jó alaposan megbírálnál, kiveséznél, s ezt meg is osztanád velem.

Régi tisztelettel és barátsággal:

Kolosi Tamás

Strukturális torzulások a magyar társadalomban

A rendszerváltás első évtizede sikertörténet volt Magyarországon. Még akkor is így van, ha a lakosság jelentős része ezt nem így élte meg és a rendszerváltás élménye egy súlyos gazdasági és társadalmi válsággal valamint nem megalapozott várakozásokkal fonódott össze. A rendszerváltást egy reform-szocialista periódus előzte meg, s ennek következtében a változás békésen, az értelmiség különböző frakcióinak kompromisszumával zajlott le. Mutatis mutandis mondhatnánk, hogy igazán ekkor zajlott le a Szelényi és Konrád (1989) által a hetvenes évek elején megjósolt értelmiségi hatalomra jutás.

A XIX. és XX. század fordulóján a német társadalomtörténeti gondolkodásban jött létre az a megközelítés, amely a polgárság két nagy frakcióját különböztette meg: a haszonorientált vállalkozói *Besitzburgertumot* és az értékorientált értelmiségi *Bildungsburgertumot* (lásd ebben az összefüggésben először Kolosi 1991). Mivel a szocializmus keretei között tulajdonosi polgárság csak igen csökevényesen alakulhatott ki, a rendszerváltás a képzettségi polgárság különböző csoportjainak kompromisszumával valósult meg. (Ez alól lényegében a német nagytőke által

vezényelt volt NDK, illetve az emigrált vállalkozói réteg ereje, nagysága és érdeklődése jelentett különböző mértékben kivételt a többi európai szocialista országban. Ezekben az országokban azonban többnyire az értelmiség kompromittálódása illetve a lojális és ellenzéki értelmiség éles szembenállása gyengítette ennek a kompromisszumnak az esélyét.)

A képzettségi polgárság hatalomra jutása két vonatkozásban is messze ható következményekkel járt. Egyrészt az értelmiség ugyan természetesnek vette a piacgazdaságra való áttérést mindazokon a területeken, ahol nem volt közvetlen érdekeltsége, viszont akadályozta az értelmiségi érdekszférákban, az oktatásban és különösen a felsőoktatásban, az egészségügyben, a kultúrában, a tudományban, az államigazgatásban. Másrészt a társadalmi folyamatokban háttérbe szorult a hasznosság kritériuma és a közéletet az értékkonfliktusok, az ideológiai viták határozták meg. Az Antall kormány ugyan törekedett egy hazai vállalkozói réteg megteremtésére, az intézményesített privatizáció a térség legsikeresebb ilyen irányú törekvése volt, a Horn kormány azonban a külföldi tőke becsalogatását preferálta, a gazdasági megszorítások, a nagyon magas infláció pedig a hazai vállalkozói rétegeket még inkább arra

szorította, hogy saját gazdaságuk túlélésére és megerősítésére koncentráljanak.

A kilencvenes évtizedben így nagyon hamar létrejöttek a demokratikus intézmények, a magántulajdonon alapuló piacgazdaság, megszilárdult egy stabil társadalmi hierarchia. (Kolosi, 2010) Viszont a gazdasági válságból adódó alacsony foglalkoztatás, az értelmiségi túlhatalom, a vállalkozói középrétegek gyengesége és a nagytőke kicsinysége, nemzetközileg összehasonlítva gyenge tőkeereje, valamint az ideológiai és értékviták túlbujáúzása már előkészítette, hogy a kétezres évtized a társadalmi és politikai árkok elmélyülését hozta, majd az elhibázott „jóléti rendszerváltás” és a nagy eladósodás jelentős gazdasági leszakadást eredményezett. Ezt csak kevésbé tudta kompenzálni az európai integráció. Magyarország így a rendszerváltás éltanulójából a leszakadók közé a hátsó padosorokba került.

A 2010-ben hatalomra került politikai erő ugyan ezeket a problémákat többnyire helyesen ismerte fel, kétharmaddal és egy teljesen szétesett ellenzékkal biztosított hatalmi korlátlanóságában azonban a megoldások tekintetében nem az ország számára hasznos megoldásokat, hanem saját hatalmi privilégiumainak biztosítását tekintette fő céljának. Az elitcsere jelszavával mind a gazdaságban,

mind a politikában egy szervilis klientúra kiépítésére törekedett, a politikai hatalom nem az előző húsz évben kialakult tulajdonosi polgársággal kereste a kompromisszumot, hanem egy kizárólag neki lekötözött klientúra tőkés réteg kialakítására törekedett.¹ Korlátozta a demokratikus kontrollt, az állami beavatkozással gyengítette a piacgazdasági törekvéseket, és jól rájátszva az unió túlkapásaira és tévelygéseire a nemzeti szuverenitás jelszavával elbizonytalanította az európai kontrollt, illetve korlátozni igyekezett a tőle független külföldi tőkét.

Mindezek a társadalmi és politikai folyamatok már feltételezték a társadalmi szerkezet alapvető torzulását. Már a kétezres évtized elején is nagyon alacsony volt a felső középréteg és nagyon nagy a leszakadók, az úgynevezett underclass aránya. Ezt a torzulást pedig a kétezres évek gazdasági válsága és az utóbbi évek politikai tévelygése tovább erősítette.

¹ Ezzel megtört az autonóm magyar nagyvállalkozói réteg fejlődése és helyét átvette a „politikusok által kinevezett tőkések” időszaka. Lásd erről: Kolosi – Szelényi, 2010

1. sz. tábla: A foglalkozási szerkezet európai összehasonlításban (%)

	2002			2012		
	H	CZ,PL,SK	EU 12 ²	H	CZ,PL,SK	EU 12
Elit és értelmiség Felső közép	24	27	36	22	29	35
Szakképzettek Alsó közép és munkás	45	50	43	41	46	44
Szakképzetlenek, leszakadók Underclass	31	23	21	37	25	21

* Saját számítások az EUROSTAT és Huszár Ákos (2013) adatai alapján

A felső középréteg aránya ebben a tíz éves periódusban a többi visegrádi országban felzárkózóban volt a nyugat-európai országokhoz (a 15 „régi” tagállamból három országból nem álltak rendelkezésre összehasonlítható adatok). Magyarországon a már az ezredforduló idején is alacsony arány tovább romlott. Tegyük ehhez hozzá, hogy ezen a rétegen belül nálunk magas az állami alkalmazottak és nagyon alacsony a jelentős tőkeerővel bíró csoportok aránya. Nem véletlen, hogy a különböző nemzetközi rangsorokban még a leggazdagabb hazai nagytőkések sem találhatók meg, és a Figyelő top 200 nagyvállalata között mindössze 45-50 a

² Az EU 15 országok Ausztria, Luxemburg és Görögország kivételével. Részletesebben Kolosi-Pósch 2014

hazai magán személyek többségi tulajdonában levő nagyvállalat, és ezek között is számottevő a politikai kapcsolataik alapján meggazdagottak aránya.

A társadalmi hierarchia másik végén viszont jelentősen nőtt a leszakadók, az underclass eleve nagyon magas aránya. Ennél mérsékeltebb a többi visegrádi országban e réteg növekedése, míg a nyugat európai országokban közel 15 százalékponttal kisebb az ottani underclass. (Az igazság kedvéért tegyük hozzá, hogy mind a KSH, mind a TÁRKI adatai szerint 2012 és 2014 között valamelyest mérséklődött a jövedelmi szegények és a deprivációval fenyegetettek aránya.)

Tudjuk ugyan, hogy a rendszerváltást követően és a piacgazdaság kialakulásából adódóan természetesen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek, és ezek az egyenlőtlenségek az utóbbi húsz évben a válságoktól és a gazdasági növekedéstől függően ezen a szocialista rendszerhez képest magasabb szint körül hullámoztak, nemzetközi összehasonlításban azonban a jövedelmi egyenlőtlenségek az uniós átlagnak felelnek meg, és a jövedelmi szegénység sem túlzottan magas.

2. sz. tábla: Néhány egyenlőtlenségi mutató európai összehasonlításban (2014)

	EU 28	CZ	SK	PL	H
Gini mutató	30,9	25,1	26,1	30,8	27,9
A felső és az alsó ötöd jövedelmének aránya	5,2	3,5	3,9	4,9	4,2
A jövedelmi szegények (a medián jövedelem 60 %-nál kevesebbel rendelkezők) aránya	17,2	9,7	12,6	17,0	14,6
Depriváltak aránya (ahol 3 mutató hiányzik a 9 közül)	18,6	16,5	22,2	22,2	39,6

*Forrás EUROSTAT és SILC³

A jövedelmi egyenlőtlenség Magyarországon lényegében az európai átlagnak felel meg, s hasonló a helyzet a jövedelmi szegénység (a medián jövedelem 60 százalékánál kevesebből élők) vonatkozásában is. A visegrádi országok közül a csehekénél és a szlovákoknál kisebbek, a lengyeleknél nagyobbak (s lényegében az európai átlagnak megfelelőek) az egyenlőtlenségek, mint nálunk.

Bonyolultabb a helyzet a fentebb már említett deprivációval fenyegetettek vonatkozásában. Az Európai Statisztikai Hivatal által elterjesztett mutató a jövedelmi szegénység és a munkaszegénység mellett kiválasztott 9 mutatót, és ha ebből legalább háromban negatív a háztartás besorolása, akkor a háztartást deprivációval fenyegetettnek tartja. Ebben a mutatóban az európai átlagnál lényegesen rosszabbul állunk, azonban ez elsősorban nem az

³ Az adatok összeállításában nyújtott segítségét Szívós Péternek köszönöm.

„objektív” helyzetet mérő itemeknek, hanem két „szubjektív” mutatónak tudható be, a magyarok 70 százaléka szerint volt olyan időszak, amikor nem tudták megvásárolni a szükséges javakat, illetve anyagi okokból nem tudtak legalább 10 napot nyaralni.⁴ Ebből adódóan nem elsősorban a jövedelmi egyenlőtlenségek és a jövedelmi szegénység jelent torzulást a magyar társadalom szerkezetében, hanem a magyar átlag életszínvonal alacsony volta mellett a leszakadók, az életkörülményeikben és életmódjukban egyaránt lemaradó underclass nagy létszáma.

Ez a réteg döntő többségében az iskolázatlanok közül kerül ki, amely nagyon rossz pozíciókkal rendelkezik a munkaerőpiacon. Köllő János (2014) kutatása szerint ezen iskolázatlan rétegek esélyét a skandináv országokban (példa Norvégia) a felnőttképzés, az informális tanulás és a civil integráció jól kiépült intézményrendszere javítja. Dél Európában (példa Olaszország) a családi kisvállalkozások tömegei teremtenek esélyt a képzetlenek munkaerő-piaci integrációjára. Nálunk egyik modell sem működik, és iskolarendszerünk Európában a származás

⁴ A deprivációs mutató elemei az európai országokban 2014

	EU 28	CZ	SK	PL	H
Képtelen nem várt kiadásokat fedezni	38,9	40,8	38,9	48,6	78,1
Nem engedhet meg egy hét nyaralást	36,9	37,3	48,8	52,6	59,8
Nem képes tartozások törlesztésére	12,8	6,1	8,3	15,4	24,9
Nem engedhet meg legalább másnaponként húst	9,5	12,8	21,5	11,2	27,3
Nem képes megtelelőn túteni	10,2	6,1	6,1	9,0	11,2
Anyagi okból nincs mosógépe	1,1	0,4	0,9	0,5	0,9
Anyagi okból nincs színes TV	0,4	0,2	0,4	0,6	0,3
Anyagi okból nincs telefon	0,6	0,3	1,3	0,5	1,7
Anyagi okból nincs autó	8,4	9,4	14,3	8,9	23,9

Forrás: EUROSTAT, SILC

szerint leginkább szelektálók közé tartozik, tehát az underclass pozíciók nagyon nagy mértékben nemzedékről nemzedékre átörökítődnek. Csapó és munkatársai (2014) a Pisa-vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az iskolai teljesítmény és a családi háttér kapcsolata a 27 OECD ország közül Magyarországon a 6. legmagasabb. Az utóbbi évek rombolásai az iskolarendszerben (az egy kaptafára történő államosítás és centralizáció, a tanszabadság korlátozása, a gimnáziumi és felsőoktatási helyek szűkülése, a kötelező iskoláztatás korhatárának leszállítása), minden bizonnyal tovább súlyosbítják a problémát, s a népesség mintegy egyharmadát a deprivált helyzetben konzerválják. Mindez társul azzal a szemlélettel, amely XIX. századi módon az iskolarendszert és az oktatást a munkaerőpiac pillanatnyi igényeinek veti alá.

Megítélésünk szerint a magyar társadalomszerkezet legsúlyosabb torzulása tehát a felső középréteg (és különösen a vállalkozói réteg) kicsinysége és gyengesége, valamint a leszakadó, deprivált rétegek nagy létszáma és reménytelensége. (Nem térnék ki arra, hogy ez a torzult társadalomszerkezet miként jelenik meg a térszerekezetben, mert ezekről a mai napon Rechnitzer János részletesen fog szólni.)

Ezt a torzult társadalomszerkezetet jól kiegészítik az értékszerkezet torzulásai. Miközben egyes rétegeknél elementárisak a modernizációs hatások, a társadalom többségét a kelet-európai magatartás-minták jellemzik, egy többségében konfliktusos, bizalomhiányos, a tolerancia iránt

érzéketlen társadalom képe rajzolódik ki a TÁRKI kutatásaiból (különösen Tóth 2010, Keller 2014). Sok jel utal arra, hogy ez az értékszerkezeti megosztottság erősen kapcsolódik a társadalom szerkezetében meglevő differenciáltsághoz. Az állami újraelosztás magas szintje és az ezzel kapcsolatos tömeges illúziók egy infantilis társadalom képét rajzolják ki, ahol az utóbbi évek államosító kormányzati törekvései találkoznak a baloldali értelmiség a valóságtól elrugaszkodó, a bajok elsődleges okának az egyenlőtlenségeket feltüntető politikai harcmodorával. Alapvető probléma, hogy az elmúlt 25 évben nem sikerült megteremteni a versenyre épülő piacgazdaság legitimitását. (Kolosi-Tóth, 2012)

Az értékszerkezet ezen torzulásai pedig felerősítik a társadalomszerkezet torzulásait. A jövedékekből élő, államtól függő rétegek vezetésével az alsó középrétegek és a depriváltak egyre erőteljesebben támogatják az erős államhatalomra építő politikai erőket, gyanúsnak tekintenek mindenfajta vállalkozói sikert és meggazdagodást. Miközben a lakosság durván egynegyede él ténylegesen európai polgárként, európai körülmények között, a nagy többség társadalmi aktivitása a túlélésért való napi harcban és a szocializmus keretei között kialakult „proletár irigységben” merül ki.

Irodalom:

- Csapó Benő et al. 2014: Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban, in: Kolosi – Tóth (szerk.) Társadalmi riport 2014
- Huszár Ákos 2013: Foglalkozási osztályszerkezet I-II-III, Statisztikai Szemle 91. évfolyam 1-2-3.sz
- Keller Tamás: 2014: Megfogyva bár, de törve.... Mérsékeltten javuló mutatók, súlyosan növekvő polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és 2013 között, in: Kolosi-Tóth (szerk.) Társadalmi riport 2014
- Kolosi, Tamas 1991: Gesellschaftliche Ursachen für den Zusammenbruch der realen Sozialismus, Heidelberg, Vortragsmanuskript
- Kolosi Tamás 2000: A terhes babapiskóta, Budapest, Osiris
- Kolosi Tamás – Pósch Krisztián 2014: Osztályok és társadalomkép, in: Kolosi-Tóth (szerk.) Társadalmi riport 2014
- Kolosi Tamás – Szelényi Iván 2010, Hogyan legyünk milliárdosok, Budapest, Corvina kiadó
- Kolosi Tamás – Tóth István György 2012: Előszó in: Kolosi-Tóth (szerk.) Társadalmi riport 2012
- Köllő János 2014: Integrációs minták: Iskolázatlan emberek Norvégiában, Olaszországban és Magyarországon, in: Kolosi-Tóth (szerk.) Társadalmi riport 2014
- Szelényi Iván – Konrád György 1989: Az értelmiség útja a hatalomhoz, Budapest, Gondolat
- Tóth István György 2010: A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságérzet és felelősség lennének.... in: Kolosi-Tóth (szerk.) Társadalmi riport 2010
-